

виявляються в підвищенні чутливості, наданні переваги конкретному перед чимось іншим; інтереси та їх спрямованість, системність процесів, домінування пізнавальних процесів; допитливість, потяг до створення нового, нахили до пошуку розв'язання проблем; емоційна забарвленість окремих процесів, емоційне ставлення, вплив почуттів на оцінку, надання переваг; інтуїтивізм, тобто здібність до прояву неусвідомлених швидких оцінок, прогнозів, рішень; здібність до вироблення власних стратегій [2, 266].

У дослідженнях зв'язку відносин і здібностей у тому числі здатності до творчості багато вітчизняних авторів звертали увагу на ставлення до діяльності, яка найбільше виконується. В. М'ясищев говорив про велику роль схильності до чогось конкретного, що й відображає позитивніше відношення до певного. Схильність означає, що діяльність приваблює, надає задоволення, зумовлює радість. Однак інколи мало лише радості, задоволення, а потрібна ще відсутність перепон [3,64].

Г. Ліндсей виокремляє такі види перепон:

– комформізм — основний бар'єр для творчого мислення є в людей, в яких у дитинстві певні фантазії не знайшли розуміння у дорослих. Як результат — закріплення в юності, коли юнаки та дівчата не хочуть відрізнятись від інших, що призводить до небажання висловлювати незвичайні ідеї через боязнь показатися смішним;

– цензура (переважно внутрішня) — люди, які бояться своїх ідей, схильні для пасивного реагування на навколишні проблеми, деколи небажання думати приглушується в них у такій степені, що вони перестають самоусвідомлюватися;

– ригідність — бар'єр, що утворюється в процесі шкільного навчання. Шкільні методи допомагають закріпити знання, але не вчать ставити і вирішувати нові проблеми [3, 84].

Творча особистість повинна поєднувати в собі протилежні якості: з одного боку — це генератор ідей, а з іншого нерациональне мислення. Однак при цьому вона має бути пунктуальною при збиранні фактів і рациональною при аналізі подій. В. Вернадський твердить про поділ креативності на первинну і вторинну: первинна креативність або етап натхненної творчості обов'язково повинна бути відокремлена від вторинної — процесу деталізації творчого продукту і надання йому креативної предметної форми. Ця стадія включає в себе не стільки творчість, як важку рутинну працю мозку [2,266].

Креативне мислення має велике значення в процесі дослідження чи будь-якої іншої творчої праці людини. Адже наскільки людина мислить нестандартно, цікаво, настільки буде високою, цікавою, потрібною її творча діяльність, тим більшу користь вона принесе суспільству.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волошко І. М. Теоретичні методи пізнання і розвиток науки.— К.: Знання, 1977. — 47 с.
2. Вернадський В.И. Письма о научном творчестве / Вестник Российской А. Н. — 1993. — № 3. — С. 260–267.
3. Комаров М. С. Основи наукових досліджень /Учеб. пособие для вузов. — М.— 1998. — 125 с.
4. Моляко В. О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема // Обдарована дитина. — 2005. — № 6. — С. 2–9.
5. Цехмістров Т. С. Основи наукових досліджень: Навч. посібник. — К.:Слово, 2004. — 240 с.
6. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. — К., 1999.—156с.
7. Коновець С. Креативні освітні технології у практиці сучасної школи // Рідна школа. — 2005. — № 3. — С.16–22.
8. Дідун Г. І. Концепція. Положення інноваційних технологій у навчально-освітньому просторі України. — К, 2000.—164 с.

Юрій СИЧЕВСЬКИЙ

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Стаття присвячена проблемі розвитку і формуванню відповідальності як якості особистості, її психолого-педагогічній структури в теорії та практиці, а також розгляду умов прояву відповідальності як особистісної якості в сучасному суспільстві. Об'єктивно необхідні взаємовідносини у суспільстві

характеризують обов'язок особистості усвідомлено виконувати суспільні вимоги відповідно до етичних та соціальних норм і відповідати за свої дії перед собою, іншими людьми, колективом і суспільством.

Проблема розвитку і формування відповідальності людини була актуальною для педагогів завжди, однак в сучасних умовах вона зазнає серйозних методологічних трансформацій і набуває нового світоглядного статусу. Необхідність створення психолого-педагогічних умов розвитку, формування, прояву відповідальності як особистісної якості в нинішньому суспільстві потребує чіткого визначення суті цього явища.

Питанню дослідження відповідальності як психолого-педагогічної проблеми присвячено чимало теоретичних і експериментальних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Основи педагогічної теорії відповідальності викладено в працях Л. Гордіна, В. Коротова, А. Макаренка, В. Сухомлинського, А. Ореховського, К. Пахомова, В. Сперанського, А. Плахотного, Г. Фартухова, Л. Барановської, Л. Вікторова, Н. Промашкова, М. Рейнвальда, А. Алферова, М. Аплетаєва, З. Васильєва, Л. Косолапова, М. Мінкіна, М. Седова та ін.

Особливий інтерес для Державної прикордонної служби України становлять роботи військових педагогів і психологів, зокрема: А. Барабанщикова, В. Голубєва, В. Давидова, Л. Железняка, Л. Кандибовича, М. Дьяченка, М. Косенка, О. Кочина, Є. Осипенкова й інших, в яких відповідальність визначено як значущу професійно-особистісну якість військовослужбовців.

Метою статті є аналіз стану проблеми розвитку і формування відповідальності, її психолого-педагогічної структури в теорії та практиці, а також умов прояву відповідальності як особистісної якості в сучасному суспільстві.

“Великий тлумачний словник сучасної української мови” вказує, що відповідальність — це покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова. Це складний суспільний феномен, який має різні компоненти. Оцінюючи особистість з позиції діяльнісного підходу, найчастіше про неї роблять висновки за результатами, порівнюючи їх із правилами поведінки, соціальними нормами, які вироблені в суспільстві. Розглядають насамперед окремі сторони цієї діяльності, тому й тлумачать відповідальність з різних точок зору. В науковій літературі відповідальність класифікують на відносно самостійні види. Так, С. Анісімов, В. Бакіров, Є. Левченко, О. Плахотний розглядають соціальну відповідальність; М. Самуйлик, Г. Фартухова — ідейну; В. Міхеєв, А. Свінцицький, Л. Слободський — професійну; С. Братусь, О. Лейст, С. Тюрін — правову.

Така класифікація пов'язана з об'єктом відповідальності. Більшість авторів, незважаючи на різницю в підходах до класифікації сутності відповідальності, включають до її змісту разом з об'єктом і суб'єкт. Суб'єктами відповідальності можуть бути, як правило, окрема особа, група (тоді говорять про групову відповідальність) чи великі групи людей, які становлять соціальні общини (клас, рід, людство), тобто всі ті, чия діяльність треба оцінити.

Соціальну природу відповідальності та її взаємозв'язок із внутрішнім світом особистості розглядали в своїх працях К. Альбуханова-Славська, С. Анісімов, В. Бакіров, Д. Волкогонов, Г. Гаєва, І. Кон, Є. Левченко, О. Плахотний, В. Сафін, В. Слободчиков. С. Анісімов вважає, що відповідальність має широкий соціальний аспект аналізу і її можна визначити як сукупність об'єктивних вимог, що висуває суспільство до окремих своїх членів і колективів у вигляді норм, які відображають суспільну необхідність. Психологічний зміст відповідальності вчений розглядає як стан свідомості (у формі свідомості й почуття відповідальності, обов'язку, совісті тощо). В. Бакіров характеризує відповідальність як поняття, що відображає міру відповідності дій соціальних суб'єктів взаємним вимогам, а також історичним соціальним нормам і загальним інтересам. Він поділяє відповідальність на відносно самостійні види: юридичну, економічну, політичну, партійну, професійну, екологічну, а за рівнем соціальної організації — на суспільну, державну, групову, колективну.

У військовій педагогіці окремі аспекти проблеми відповідальності та її формування розглянуті в роботах О. Аксьонової, О. Барабанщикова, М. Видиша, І. Гамули, С. Гречка, І. Грязнова, В. Давидова, М. Іванова, М. Козяра, В. Корнищука, Ю. Семенова, Г. Темка, Ю. Яременка, де, зокрема, було проаналізовано: методи вдосконалення процесів навчання і виховання у військових ВНЗ; питання методологічного аналізу відповідальності щодо

специфіки суб'єкта відповідальності, соціальної та моральної відповідальності військовослужбовця та правоохоронця; взаємозв'язок моральної та правової відповідальності, а також свідомості, дисципліни та відповідальності.

Відповідальність відображає “об'єктивний, історично конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом і суспільством з погляду свідомого дотримання взаємних вимог, що висуваються до них” [7, 469]. Отже, відповідальність розглядається як аспект будь-яких відносин (етичних, правових, політичних, економічних, релігійних) у суспільстві. Суб'єктом відповідальності вважається той, чия діяльність підлягає оцінці — суспільство, колектив або особа (у педагогічних відносинах — педагог, студент, курсант). Залежно від суб'єкта відповідальних дій виділяється індивідуальна, колективна, групова відповідальність. Визначено, що індивідуальна відповідальність формується як результат зовнішніх вимог, які висуває суспільство, клас, певний колектив до певної людини в зв'язку з її індивідуальними особливостями. Об'єкт відповідальності — це те, за що суб'єкт несе відповідальність, що покладено на нього й прийнято ним для виконання.

У вітчизняній науці поняття про відповідальність, яке активно розробляється з 60-х років ХХ ст. у роботах Л. Грядунової, Н. Мінкіної, К. Муздибаєва, А. Ореховського, А. Панова, А. Плахотного, В. Сперанського, В. Шабаліна й інших, ґрунтується на необхідності диференціації між відповідальністю як стороною об'єктивних відносин і відповідальністю як властивістю особистості, тобто суб'єкта соціальних дій.

Визначаючи сутність відповідальності, Н. Промашкова зазначає: “Як якість відображає стійке взаємовідношення елементів об'єкта і концентрує в собі те загальне, що характеризує весь клас однорідних об'єктів, так і відповідальність особистості, яка пов'язана зі всіма її якостями — моральними, вольовими, емоційними, характеризує її цілісність і стійкість особи, оскільки у відповідальності, в особливостях виконання людиною своїх обов'язків перед суспільством завжди виявляються всі компоненти психологічної структури особистості” [5, 43].

Таким чином, розуміння відповідальності як особистої якості у психології ґрунтується на її відповідності сутності філософської категорії “якість”. Дійсно, відповідальність як сторона об'єктивних соціальних відносин існує незалежно від того, усвідомлює їх особистість чи ні, виявляється у відносинах і не існує поза ними. Разом з тим, віддзеркаленням об'єктивних відносин відповідальної залежності є свідомість і відчуття відповідальності носія цих відносин — особистості. Остання реалізує їх у своїй поведінці й діяльності і цим виражає власну суть у будь-якому здійснюваному виді діяльності як свою якість. Це відображає філософський сенс категорії “якість”, що визначена як “невіддільна від буття об'єкта його істотна визначеність, завдяки якій він є саме цим, а не іншим об'єктом” [7, 252].

Аналіз функцій відповідальності пов'язаний з вивченням цієї особистісної якості з різних позицій:

- як елемент свідомості розглядає відповідальність особистості А. Плахотний;
- важливою формою самосвідомості та саморегуляції вважає відповідальність Є. Васильєва [2];
- основною властивістю особистості, що достатньо яскраво виражає особливості саморегуляції й активності особистості, вважає відповідальність К. Абульханова-Славська [1];
- як властивість особистості, її системне утворення досліджує відповідальність К. Муздибаєв [3], Н. Рейнвальд [6], А. Крупнов;
- розглядає відповідальність особистості як системну якість Н. Промашкова [5].

Аналіз цих підходів дозволяє розглядати відповідальність як регулятор поведінки особистості на основі передбачення її наслідків, що здійснюються у різних формах, над діяльністю суб'єкта щодо виконання ним прийнятих норм і правил. Отже, робиться акцент на важливості контролю за виконанням обов'язків, що об'єктивно накладаються на суб'єкта у вигляді норм і правил. У зв'язку із цим К. Абульханова-Славська визначає відповідальність як форму “активності особистості через привласнення нею зовнішньої необхідності та здійснення внутрішньої необхідності” [1].

Розрізняють зовнішні форми контролю (караність, санкції, підзвітність тощо) і внутрішні форми саморегуляції (почуття обов'язку, совість, відчуття відповідальності). Згідно з теорією локусу контролю (Дж. Роттер), є два типи відповідальності. Відповідальність першого з них

пов'язується з інтернальним локусом контролю, коли людина приймає відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, характером, здібностями. При другому типі відповідальності людина з екстернальним локусом контролю схильна приписувати відповідальність за все зовнішнім чинникам: іншим людям, долі, випадковості, навколишньому середовищу.

Відповідальність особистості формується в процесі спільної діяльності суб'єктів у результаті інтеріоризації соціальних цінностей, норм і правил. Вона є такою характеристикою особистості, що відрізняє соціально зрілу особистість від соціально незрілої [4, 247]. Зрілість людини визначається не стільки біологічним дозріванням, скільки тим, якою мірою вона буде здатною приймати на себе відповідальність і контролювати власні вчинки.

Комплексними індикативними ознаками відповідальності як регулятора поведінки особи є:

- інтеріоризація особистістю вимог, що об'єктивно накладаються, — обов'язків;
- усвідомлення суті обов'язків і передбачення наслідків їх невиконання для себе й інших людей;
- організація виконання обов'язків із зовнішнім і внутрішнім контролем процесу та результату;
- прояв емоційного ставлення до виконання обов'язків.

Щодо психолого-педагогічної структури відповідальності як якості особистості, то аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що в них немає єдності поглядів. Так, М. Левківський, О. Спирін вважають, що психолого-педагогічна структура відповідальності включає в себе мотиваційний, когнітивний і практичний компоненти. О. Плахотний, В. Мухамедьяров зараховують до структурних компонентів відповідальності емоційний, вольовий, інтелектуальний та світоглядний компоненти. М. Іванов і В. Студентов вважають, що психолого-педагогічну структуру відповідальності становлять емоційний, вольовий та інтелектуальний компоненти. А. Немчінінов пропонує структуру відповідальності розглядати у взаємозв'язку мотиваційного, гностичного, вольового й емоційного компонентів, кожний з яких виконує відповідну функцію.

Проведений аналіз дозволяє розглядати відповідальність як системну особистісну якість, що є результатом відображення об'єктивно необхідних взаємовідносин у суспільстві. Вони характеризують обов'язок особистості усвідомлено виконувати суспільні вимоги відповідно до етичних та соціальних норм і відповідати за свої дії перед собою, іншими людьми, колективом і суспільством.

Висновки. Незважаючи на велику кількість досліджень з питань розвитку і формування відповідальності, її психолого-педагогічної структури як якості особистості, можна стверджувати, що єдності поглядів на цю проблему немає. Однією з причин цього стану є нерозробленість у практиці виховання єдиного розуміння вихователями шляхів й умов формування відповідальності, неузгодженість дій при розв'язанні цього завдання. Це, насамперед, пов'язано з недостатньою теоретичною розробкою зазначеної проблеми.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку є дослідження та обґрунтування критеріїв формування відповідальності як професійно-особистісної якості в майбутніх офіцерів-прикордонників, розроблення діагностичного інструментарію для педагогічного моніторингу формування відповідальності в умовах навчального процесу військового ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Жизненные перспективы личности // Психология личности и образ жизни. — М.: Наука, 1987. — 145 с.
2. Васильева З. И., Седова Н. В. Воспитание дисциплинированности и ответственности у школьников в учебном процессе: Учеб. пособие. — Л.: ЛГУ им. А. И. Герцена, 1983. — 75 с.
3. Муздыбаев К. Психология ответственности. — Л.: Наука, 1983. — 240 с.
4. Психология: Словарь / Под ред. А. В. Петровского и др. — М.: Политиздат, 1990. — 440 с.
5. Промашкова Н. А. Об ответственности как системном качестве личности студента // Студент на пороге XXI века. — М.: Изд-во УДН, 1990. — С. 41–53.
6. Рейнвальд Н. И. Психологические проблемы изучения и формирования личности студента как будущего специалиста // Студент на пороге XXI века. — М.: Изд-во УДН, 1990. — С. 16–31.
7. Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1989. — С. 11–12.